

Noten, bronnen, literatuur en bijlage bij J.P. van 't Sant, 'Zeist in de (ballon)vaart der volkeren' in *Seijst* (2021), nr. I

Noten

- ¹ Dat is het verhitten en daardoor ontleden van stoffen die zelf niet vluchtig zijn maar vluchtige bestanddelen afgeven, en dat zonder toetreding van zuurstof.
- ² Steenkoolgas bevat ongeveer 50% waterstof, 35% methaan, 8% koolmonoxide, 2% stikstof en 2% kooldioxide. Het gehalte koolmonoxide maakt het gas giftig. Daar keek men in het begin anders tegenaan. Bij een – wat wij nu zouden noemen - marktonderzoek naar de interesse van de bevolking van Zeist voor aansluiting op steenkoolgas werd een reclameboekje aangeboden. Citaat hieruit: 'Eene toevallige gazontsnapping, al is het vertrek nog zoo klein, veroorzaakt niet het minste nadeel aan de gezondheid diergenen, die het inademen'.
- ³ Deze ballon kostte in 1910 ongeveer f 3200 (zie R. de Winter, p.43); dat is ongeveer equivalent aan € 34.000 nu. Een 4-persoons heteluchtballon kost tegenwoordig ongeveer € 45.000 (ex. BTW) (<http://www.lmj-ballonvaarten.be/over-ons/sponsor-worden>).
- ⁴ J.E. Elias, p.120-125 en R.Loenen, pp. 140-142.
- ⁵ Zie bv. *Seijst*, (1998) no. 4, pp. 75-79 en JH. Heimel, *De Grootte Tuinbouwtentoonstelling 1909 op het landgoed Schoonoord te Zeist*, (Zeist 2019).
- ⁶ *De Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omgeving*, 15 september 1909.
- ⁷ *De Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omgeving*, 18 september 1909.
- ⁸ *De Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omgeving*, 5 november en 3 december 1910.
- ⁹ *Gemeentebld van Zeist*, (17 november 1910), no. 41. pp. 3-5.
- ¹⁰ Uit het overzicht over de ballonvaarten van de KNVVL blijkt dat er -naast de proefvulling die in het raadsverslag wordt genoemd- al twee vaarten zijn geweest (namelijk op 3 en 10 november), terwijl er op de dag van de vergadering (7 november) zelfs twee vaarten waren!
- ¹¹ De recordhoogte in 1911 wordt verklaard door het feit dat er maar 2 personen meevoeren i.p.v. 3. Dit is een hoogte waarop een mens extra zuurstof moet gebruiken om goed te kunnen ademen.
- ¹² In W.N. Bakker, p.68 wordt gesteld dat 27 september, de dag dat werd gevlogen, de laatste dag van de oefening was.

Bronnen

Archief KNMI, De Bilt
Archief voormalig Militaire Luchtvaartmuseum (nu: Nationaal Militair Museum)
Collectie Evert van Tellingen
Collectie Zeister Historisch Genootschap
Gemeentearchief Zeist

Literatuur

W.N. Bakker, *Gedenkboek van de Nederlandsche Vereeniging voor Luchtvaart 1907-19 October-1912*, (Haarlem 1912).
H.G. Cannegieter, 'Vijf en twintig jaar aërologische waarnemingen te De Bilt en Soesterberg' in *Hemel en Dampkring* 34 (1936).
H.G. Cannegieter, '25 Jaar Aërologie in Nederland' in *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap Amsterdam*, 2e reeks, deel LIII (1936).

J.E. Elias, 'Een merkwaardige Zeistenaar: de heide-ontginer Jean Maurice Damblé (of d'Amblé) 1746-1821' in *Historia Agriculturae*, deel VII (1963).

E. van Everdingen, *Verslag van den hoofddirecteur van het Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut omtrent den toestand van het Instituut en de aldaar verrichte werkzaamheden in het jaar 1910* (De Bilt 1911).

E. van Everdingen, *Verslag omtrent den Toestand en de Werkzaamheden van het Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut gedurende het jaar 1911* (De Bilt 1912).

Idem, *1912* (De Bilt 1913).

P. Hijdelaar, *Gedenkboek 40-jarig bestaan van het Gasbedrijf der Gemeente Zeist. 1889 – 1 januari – 1929*, (Zeist 1929).

KNMI Jaarverslagen 1919 t/m 1925.

R. Loenen, *De Pyramide van Austerlitz. Monument van De Franse Tijd*, (Driebergen-Rijsenburg 2008).

H. Nabben, *Lichter dan lucht, los van de aarde. Geschiedenis van de ballon- en luchtscheepvaart in Nederland*, (Barneveld 2011).

Chr.A.C. Nell, 'Meteorologische ballonvaarten in Nederland' in *Hemel en Dampkring* 17 (1919/1920), p.161-167.

C.P. van Strien, *De Stichtse Lichtwarande*, (1989 Zeist).

R. de Winter, *Hendrik Walaardt Sacré 1873-1949. Leven voor de luchtvaart*, (Den Haag 1992).

<http://www.ballooninghistory.com/whoswho/who'swho-l.html>.

<http://www.industriespoor.nl/UtrechtseGasfabriekOdRokt2000.pdf>.

<http://www.ouest-france.fr/normandie/cherbourg-en-cotentin-50100/il-y-130-ans-ils-ralliaient-londres-en-ballon-4395748>.

http://www.wikimanche.fr/Joseph_Mangot.

https://en.wikipedia.org/wiki/Eugène_Godard.

Bijlage

Overzichtstabel ballonvaarten vanuit Zeist

Onderstaande tabel van gasballonvaarten vanaf het terrein van de Gemeentelijke Gasfabriek in Zeist is samengesteld uit gegevens uit de volgende publicaties:

W.N. Bakker, *Gedenkboek van de Nederlandsche Vereeniging voor Luchtvaart. 1907 – 19 October – 1912* (Haarlem 1912)

Jaarverslagen van het KNMI 1901-1925

Chr.A.C. Nell, 'Meteorologische ballonvaarten in Nederland' in *Hemel en Dampkring* 17 (1919/1920), pp.161-167

Nr. a)	Ballon	Soort vaart b)	Datum	Commandant	Passagiers	SG c)	Duur vaart (uren) d)	Afstand hemelsbr. (km)	Afstand langs vaartlijn (km)	Max. hoogte (m)	Plaats van max. hoogte	Landings plaats e)	Soort landing f)
36	Rotterdam	Wetenschap	1910 3 nov	C.A.C. Nell	C.M.A. Hartman E.F. Hissink ¹	0,43	2h42	98	102	2657	?	Deldenerbroek	Vlot
37	Amsterdam	Opleiding	10 nov	F.A. van Heijst	E.F. Hissink jhr I.L. van den Berch van Heemstede Voegesang	0,43	2h39	140	145	1380	?	Büderich (Dld., bij Düsseldorf)	Vlot
38	Rotterdam	Gewoon/opleiding	17 nov	H.L. ter Poorten	kap. Insinger Voegesang	0,40	4h05	110	115	1450	Zuidwolde	Hoogeveen	Vlot
39	Amsterdam	Gewoon/opleiding	17 nov	F.A. van Heijst	A.M.J.P. Delia Mouton Luit. Kraft jhr I.L. van den Berch van Heemstede	0,40	5h0	143	153	1250	IJssel	Assen	Zeer vlot
40	Rotterdam	Gewoon/opleiding	1911 30 jan	F.A. van Heijst	jhr I.L. van den Berch van Heemstede H.L. van Royen W. Leendertz	0,40	0h53	46	50	890	Proostdij (polder bij Abcoude)	Hoofddorp	Vlot
41	Amsterdam	Gewoon/opleiding	7 feb	E.F. Hissink	H. Voegesang A.A. Josephus Jitta A.M.J.P. Delia Mouton	0,40	3h10	140	140	900	?	Holzhütten (Dld., bij Neuss)	Vlot
42	Amsterdam	Gewoon/opleiding	8 mrt	F.A. van Heijst	A.A.M. van Rijckevorsel van Kessel A.M.J.P. Delia Mouton	0,40	4h45	110	110	1150	?	Pont (Dld. bij Geldern)	Zeer vlot
43	Amsterdam	Opleiding	23 mrt	H. Walaardt Sacré	H.L. van Royen Sgt. Hoogeveen	0,40	1h20	52	54	450	?	Zoetermeer	Vlot
44	Amsterdam	Wetenschap	7 jun	C.A.C. Nell	C. Schoute	0,40	6h05	73	78	4153	Dongen	Meerle (B) (z. van Breda)	Vlot
46	Amsterdam	Wetenschap	6 jul	C.A.C. Nell	C.M.A. Hartman	0,40	0h46 g)	2	3	1362 g)	Station Zelst	Station Driebergen	Zeer vlot
47	Amsterdam	Militair/gewoon	7 sep	F.A. van Heijst	kap. Insinger M. Gockinga Luit. Visser	0,40	2h40	56	60	640	Spoorweg Amersfoort-Kesteren	Velp (Gld.)	Zeer vlot

¹ Volgens de *Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken*, 5 november 1919: Luitenant Hessink.

Nr. a)	Ballon	Soort vaart b)	Datum	Commandant	Passagiers	SG c)	Duur vaart (uren) d)	Afstand hemelsbr. (km)	Afstand langs vaartlijn (km)	Max. hoogte (m)	Plaats van max. hoogte	Landings plaats e)	Soort landing f)
48	Rotterdam	Wetenschap	12 sep	C.A.C. Nell	C. Schoute	0,40	4h26	7	48	4673	Maarn	Legerplaats bij Zeist	Zeer vlot
50	Rotterdam	Militair	27 sep	W.N. Bakker	kap. Insinger Luit. Versteegh	0,40	2h00	68	69	Boordboek verloren gegaan bij landing		Deventer	Vlot
51h)	Rotterdam	Wetenschap	10 okt	C.A.C. Nell	C. Schoute	0,40	5h07 h)	132	?	3911	?	Hombeek (B) (bij Mechelen)	Zeer vlot
52	Rotterdam	Wetenschap	1912 3 jan	C.A.C. Nell	C.M.A. Hartman	0,40	3h35	220	?	2966	?	Latrop (D/d, Sauerland)	Vlot
53	Rotterdam	Wetenschap	1 feb	H.L. van Roijen	C. Schoute	0,41	2h40	88	?	3150	?	Varsseveld	Vlot
54	Amsterdam	Militair	1 feb	jhr I.L. van den Berch van Heemstede	kap. Insinger H.M.J. Sark	0,41	0h25	8	8	400	?	Leusdense Heide	Zeer vlot
55	Amsterdam	Militair	15 feb	H.L. ter Poorten	H.M.J. Sark J. Visser	0,417	3h30	?	?	2200	?	Lunteren	Zeer vlot
58	Amsterdam	Wetenschap	11 apr	C.A.C. Nell	C. Schoute	0,42	3h30	139	139	3431	?	Schöppingen (D/d, Münsterland)	Zeer vlot
59	Amsterdam	Wetenschap	2 mei	C.A.C. Nell	H.G. Cannegieter	0,432	5h47	106	110	3966	?	Grösewich (D/d?)	Vlot
60	Amsterdam	Gewoon	30 mei	jhr I.L. van den Berch van Heemstede	G.P. Küller H.G. van Steijn	0,42	2h40	12	17	1350	Doorn	Wijk bij Duurstede	Zeer vlot
61	Amsterdam	Opleiding	2 jul	H. Walaardt Sacré	H.M.J. Sark H.G. van Steijn	0,41	4h50	49	51	1080	?	Woeste Hoeve (bij Arnhem)	Zeer vlot
62	Rotterdam	Wetenschap	2 jul	C.A.C. Nell	E. van Everdingen	0,41	5h55	75	77	3657	?	Heeten (bij Deventer)	Zeer vlot
63	Rotterdam	Wetenschap	5 jul	C.A.C. Nell	C.M.A. Hartman	0,41	3h01	50	52	3980	De Gouwe	Stompwijk (bij Zoetermeer)	Vlot
64	Utrecht	Proef	16 jul	H. Walaardt Sacré	-	0,43	1h17	32	32	490	?	Bij Gouda	Zeer vlot
65	Utrecht	Solo	23 jul	H.G. van Steijn	-	0,41	1h27	2	4	920	?	Zeist	Zeer vlot
66	Amsterdam	Nacht/wetenschap/ opleiding	1-2 aug	C.A.C. Nell	C. Schoute H.G. van Steijn	?	10h46	247,5	?	1452	?	Jader Aussendeich 8 km ozo Varel (D/d, nw van Bremen)	Zeer vlot
67	Amsterdam	Nacht	22-23 aug	H.L. van Royen	C. baron de Vos van Steenwijk H. de Goede	0,41	9h45	460	550	1500	?	Etti[s]chleben (D/d, Thüringen bij Erfurt)	Vlot
68	Rotterdam	Gewoon	3 sep	jhr I.L. van den Berch van Heemstede	P.J. Adrian P.F.M. Kievenaar	0,40	3h25	56	60	1500	?	Loenen (Veluwe)	Zeer vlot
69	Amsterdam	Nacht	3 sep	F.A. van Heijst	M. van Meel	0,40	?	?	?	?	?	?	?

Nr. a)	Ballon	Soort vaart b)	Datum	Commandant	Passagiers	SG c)	Duur vaart (uren) d)	Afstand hemelsbr. (km)	Afstand langs vaartlijn (km)	Max. hoogte (m)	Plaats van max. hoogte	Landings plaats e)	Soort landing f)
70	Amsterdam	Gewoon	14 sep	H.L. van Royen	J.C. van Iterson H.M.J. Sark J.E. van der Linden	0,41	3h15	80	97,5	1030	O van Ede	Hengelo (Gld)	Zeer vlot
i,j)	Amsterdam	Wetenschap	3 okt	C.A.C. Nell	C. Schoute	?	5h20	?	135	3481	?	Alt-Hoesselt (B) (w van Maastricht)	?
i)	?	Opleiding/solo	1913 11 apr	C. Schoute	-	?	?	?	?	±2200	?	?	?
k)	Amsterdam	Wetenschap	11 apr	C. Schoute	H.G. Cannegieter -	?	5h20	?	158	1911	?	Osterath (Dld) (w van Düsseldorf)	?
i,j)	Rotterdam	Wetenschap	10 mei	C.A.C. Nell	H.G. Cannegieter	?	2h18	?	24	1630	?	Kapel-Avezaath	?
i,j)	Rotterdam	Wetenschap/ opleiding	12 jun	C.A.C. Nell	J.C. van Iterson H.G. Cannegieter	?	2h12	?	124	2089	?	Materborn (Dld) (bij Kleef)	?
i,j)	Amsterdam	Wetenschap	3 jul	C.A.C. Nell	C.M.A. Hartman	?	2h40	?	65	3314	?	Vught	?
i,j)	Amsterdam	Wetenschap	8 aug	C.A.C. Nell	C. Schoute	?	4h21	?	167	3876	?	Ascheberg (Dld) (z van Münster)	?
i,j)	Amsterdam	Wetenschap	7 nov	C.A.C. Nell	H.G. Cannegieter	?	4h13	?	63	3573	?	Twello	?

Nr. a)	Ballon	Soort vaart b)	Datum	Commandant	Passagiers	SG c)	Duur vaart (uren) d)	Afstand hemelsbr. (km)	Afstand langs vaartlijn (km)	Max. hoogte (m)	Plaats van max. hoogte	Landings plaats e)	Soort landing f)
n)	Neerlandia	?	24 april	N. Dutilh	?	?	'ruim 1 uur'	72	?	'hoog in de wolken'	?	Afferden bij Boxmeer	'vlot'
o)	Neerlandia	?	2 oktober	Delia Mouton	?	?	?	±110	?	2500	?	Beckum bij Hengelo (Ov.)	'vlot'
i,l)	Neerlandia	Wetenschap/solo?	1924 ?	H.G. Cannegieter	-?	?	?	?	?	?	?	?	?
i,l,p)	Neerlandia	Militair (fotografie)	23 mei	H.G. Cannegieter	maj. Hardenberg lt. Sar	?	2h46	82	?	'ruim 1500'	IJssel	'eenige K.M. ten O. van Silvolde'	'zeer vlot en zonder eenig ongeval'
i,l)	Neerlandia	Wetenschap/solo?	?	H.G. Cannegieter	-?	?	?	?	?	?	?	?	?
i,l)	Hollandia	Wetenschap/solo?	1925 ?	H.G. Cannegieter	-?	?	?	?	?	?	?	?	?
m)	?	Wetenschap	1926 5 mei	H.G. Cannegieter	Van Riel	?	3h21	?	?	4550	?	?	?

- a) Nummering volgens W.N. Bakker. Vaarten 1-35, 45, 49, 56-57 vertrokken van andere plaatsen dan Zeist, in het begin meestal van het zogenaamde Suikerterrein en later vaak vanaf een terrein bij de Gasfabriek, beide in Utrecht.
- b) Termen, zoals gegeven in W.N. Bakker. Ik heb er geen definitie van kunnen vinden.
- c) SG = soortelijk gewicht. Bedoeld is hier de relatieve dichtheid, waarbij lucht 1 is.
- d) De notatie van bv. 3h15 staat voor 3 uur en 15 minuten.

- e) Schuingedrukte tekst: toevoeging van J.P. van 't Sant.
- f) In de oorspronkelijke tabel komt slechts tweemaal een andere aanduiding dan '(zeer) vlot' voor: beide keren 'sleeptouw'. Chr.A.C. Nell, zegt hierover: '(...) alle landingen [waren tot en met 1914] vlot of zeer vlot en slechts in één geval ruw.'
- g) In E. van Everdingen, *Verslag omtrent den Toestand en de Werkzaamheden van het Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut gedurende het jaar 1911* (De Bilt 1912) wordt gemeld dat kort na opstijging een lek in de ballon werd ontdekt.
- h) Deze vlucht is uitgebreid, inclusief waarnemingen, beschreven in: C. Schoute, 'Ballonvaart 10 October j.l.' in *Hemel en Dampkring* 9 (1911/1912), pp.97-98. De duur van de vlucht wordt in dit artikel aangegeven als '4u. en 7m'. Echter in Chr.A.C. Nell, 'Meteorologische ballonvaarten in Nederland' in *Hemel en Dampkring* 17 (1919/1920), p.161-167 wordt ook een vaartduur van 5 uur en 7 min aangegeven.
- i) Deze gegevens zijn overgenomen uit de Jaarverslagen van het KNMI. Gegevens van niet-wetenschappelijke vluchten zijn niet opgenomen. Bij de vluchten van 1923-1925 werd alleen vermeld 'dr. Cannegieter maakte [een aantal] luchtvaart[en]', niet of hij commandant van een solovaart of waarnemer was.
- j) Over deze vaarten geeft Chr.A.C. Nell, 'Meteorologische ballonvaarten in Nederland' in *Hemel en Dampkring* 17 (1919/1920), p.161-167 meer details.
- k) Chr.A.C. Nell, 'Meteorologische ballonvaarten in Nederland' in *Hemel en Dampkring* 17 (1919/1920), p.161-167 meldt de solovlucht van Schoute niet.
- l) Van deze vaarten is het niet zeker dat ze vanaf Zeist zijn uitgevoerd. Gezien de vermelding in P.Hijdelaar, *Gedenkboek 40-jarig bestaan van het Gasbedrijf der Gemeente Zeist. 1889 – 1 januari – 1929*, (Zeist 1929) dat het terrein bij de Gasfabriek in Zeist van 1910-1924 werd gebruikt voor ballonvaarten lijkt dat voor de vaarten in die periode wel waarschijnlijk.
- m) H.G. Cannegieter, 'De resultaten der wetenschappelijke ballonvaart van 5 Mei', *Hemel en Dampkring* 24 (1926), p.225-227.
- n) *De Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken*, 28 april 1923.
- o) *De Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken*, 6 oktober 1923.
- p) *De Zeister Courant*, 24 mei 1924.

Zie <http://members.chello.nl/j.hetebrij1/balloonhistory.html> voor verdere vluchten (maar niet vanuit Zeist).